

УДК 347.513

Куліцька Софія Вікторівна –
студентка II курсу магістратури
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Особливості зобов'язань з відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної неправомірною діяльністю (бездіяльністю) органів судової влади (судді, суддів)

У статті зроблено спробу визначити особливості зобов'язань з відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної органами судової влади, що належать до спеціальних деліктів, які виділяються на підставі особливості суб'єктного складу заподіювачів шкоди. Встановлено, що ці особливості проявляються через відмінність безпосередніх заподіювачів шкоди (суди, судді) від суб'єктів зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) завданої шкоди (держава).

Ключові слова: суб'єкти деліктних зобов'язань, орган судової влади, суддя (судді), держава, відшкодування (компенсація) шкоди.

В статье сделана попытка определить особенности обязательств по возмещению (компенсации) вреда, причиненного органами судебной власти, которые относятся к специальным деликтам, которые выделяются на основании особенности субъектного состава причинителей вреда. Установлено, что эти особенности проявляются через различие непосредственных причинителей вреда (суды, судьи) от субъектов обязательств по возмещению (компенсации) вреда (государство).

Ключевые слова: субъекты деликтных обязательств, орган судебной власти, судья (судьи), государство, возмещение (компенсация) вреда.

An attempt to define the features of obligations of the compensation of harm caused by the judiciary, that belong to the special delicts, which are allocated on the basis of the features of the subject's composition of the tortfeasors, is made. Found that these features consist in the difference between the direct tortfeasors (courts, judges) and the subjects of obligations on the compensation of the caused harm (state).

Key words: subjects of the delictual obligations, the judiciary, judge (judges), state, compensation of harm.

Постановка проблеми. Ключовою особливістю зобов'язань з відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної органами судової влади, є специфіка суб'єктного складу заподіювачів шкоди [1], для яких характерні своєрідні межі відповідальності (the limits of the liability), пов'язані із необхідністю дотримання вимог (стандартів) незалежності суддів при здійсненні правосуддя. Згадана особливість обумовлює належність цієї категорії зобов'язань до спеціальних (окремих) деліктів у цивільному праві, а необхідність проведення її дослідження зумовила вибір теми цієї наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти обраної теми наукової статті висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: О.О.

Боярського, О.О. Отраднової, І.Б. Протаса, М.М. Хоменка, Р. Іософа та інших.

Невирішені раніше проблеми. Незважаючи на наявність низки досліджень та публікацій, проблематика специфіки суб'єктного складу заподіювачів шкоди у зобов'язаннях з відшкодування (компенсації) шкоди, завданої органами судової влади, залишається актуальною, оскільки ще й досі дискусійним як на рівні правової доктрини, так і правозастосовної практики є питання щодо визначення суб'єкта зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) такої шкоди.

Мета. У зв'язку з цим метою наукової статті є розкриття особливостей суб'єктного складу заподіювачів шкоди у зобов'язаннях з відшкодування (компенсації) шкоди, завданої органами судової влади, перш за все, суб'єкта

зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) такої шкоди, а також виявлення можливих перспектив удосконалення правового регулювання цієї складової деліктних відносин.

Виклад основного матеріалу. У цій категорії зобов'язань особливості суб'єктного складу проявляються через відмінність заподіювачів шкоди від суб'єктів зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) завданої шкоди [2]. Безпосередніми заподіювачами шкоди виступають суб'єкти, внаслідок незаконних рішень, дій чи бездіяльності яких була завдана шкода, а саме - суди та їхні посадові особи (судді) [3]. Суб'єктом же зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) шкоди виступатиме держава, оскільки здійснення судової влади (правосуддя) є виключною прерогативою та функцією держави: акти суду вчиняються від імені держави, є засобами реалізації її владних функцій, приймаються на основі нормативних актів, спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин, адресовані конкретним суб'єктам і є наказом, який підлягає виконанню [4, с. 43]. Ця теза підтверджується й шляхом системного тлумачення положень ст. 3 та 56 Конституції України [5] та аналізу рішення Конституційного Суду України у справі про відшкодування шкоди державою № 12-рп/2001 від 3 жовтня 2001 р. (п. 5 мотивувальної частини рішення) [6]. Крім того, деякі дослідники зазначають, що згаданими вище нормами Конституції України передбачено не відповідальність держави за шкоду, заподіяну внаслідок незаконних дій, бездіяльності чи рішень суду, а засоби захисту потерпілої особи (очевидно, в даному разі застосовується телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення норм законодавства, з урахуванням положень ст. 3 Конституції, та визнається пріоритет охоронної (захисної) функції права). Дана позиція обґрунтовується тим, що шкода відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини судді [7, с. 5].

Ряд науковців вважає, що оптимальність відповідальності держави для потерпілої особи в цих зобов'язаннях полягає в тому, що немає необхідності встановлювати конкретну посадову особу (державний орган) шляхом доказування причинного зв'язку між поведінкою суб'єкта і заподіянням шкоди, що на

практиці створює значні труднощі. Завдяки цьому спрощується процес відновлення порушених прав, забезпечується максимальна надійність відшкодування завданої шкоди [8, с. 16-17]. Обов'язок компенсації покладається на державу, яка є більш платоспроможною, ніж окрема посадова особа. Держава в цьому випадку відшкодовує шкоду не за чужі дії, а за власні правові акти, оскільки не забезпечила належної діяльності своїх органів та посадових осіб [9], тобто, беручи на себе відповідальність за безвинні дії суддів, держава тим самим усвідомлює свою вину за порушення конституційних прав громадян. Тут має місце визнання державою своєї опосередкованої вини за незаконну діяльність створених нею правоохоронних органів [10, с. 11]. Проте, більшість вчених стверджує, що відповідальність за помилки або навіть порушення закону цілком конкретних суддів держава бере на себе, оскільки: вона завжди виступає гарантом відшкодування шкоди; судді виконують свої функції не як приватні особи в своїх інтересах, а від імені держави, в якості її представників [11]. Існують й інші підходи щодо обґрунтування відповідальності держави за судові помилки: держава бере на себе відповідальність за ризик заподіяння особі шкоди внаслідок судової діяльності (*idea of activity risk*) [12, с. 13]; держава у відносинах відшкодування (компенсації) шкоди виступає не як субсидіарний суб'єкт, гарант, а як основний та єдиний суб'єкт відносин - власник майна, за рахунок якого здійснюється відшкодування шкоди потерпілому [13]. Однак, найчастіше підхід законодавця до регулювання цієї сфери правовідносин обґрунтовується науковцями шляхом використання наступних аргументів: саме такий підхід відповідає міжнародним стандартам незалежності суддів та дозволяє уникнути ситуації зловживання потерпілим своїм правом на подачу позовів проти суддів, і відповідно зниження рівня довіри до суддів та авторитету судової влади у державі. При цьому, наголошується, що у разі надання особі права на подачу позовів до суддів про відшкодування шкоди, завданої внаслідок здійснення правосуддя, виникає питання щодо законності процедури розгляду таких позовів, оскільки провадження по перегляду судових рішень, і відповідно оцінка їх законності та

обґрунтованості, здійснюється у спеціальних, встановлених процесуальним законодавством, процедурах: шляхом розгляду справи у апеляційній, касаційній інстанціях та її перегляду у Верховному Суді України чи у зв'язку з нововиявленими обставинами. Перегляд судового рішення при вирішенні справи за позовом особи про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок здійснення правосуддя, фактично зводився б до оцінки законності дій суду (судді) у зв'язку із прийнятим актом правосуддя, тобто означав би ще одну процедуру перевірки законності та обґрунтованості уже винесеного судового рішення, і, більше того, створював би можливість заміни за вибором зацікавленої особи встановлених процедур перевірки судових рішень через їх оспорювання шляхом подання деліктних позовів [14, с. 123].

На нашу думку, слід погодитися із позицією представників сучасної правової доктрини [15, с. 139], за якою тенденцією розвитку досліджуваного інституту відшкодування (компенсації) шкоди, завданої органами судової влади, є встановлення безпосередньої, виключної відповідальності держави за шкоду, завдану при здійсненні такої влади, що має наслідком досягнення балансу між принципом незалежності суддів та правом особи на захист від неправомірної діяльності судових органів й одержання справедливої компенсації внаслідок такої діяльності. Звичайно ж такий підхід до регулювання досліджуваних правовідносин теоретично більш обґрунтований, аніж персональна відповідальність судді, котрий, реалізуючи повноваження судової влади, виступає від імені держави, проте, з точки зору практичної ефективності та дієвості, вважаємо, що в сучасних умовах в Україні доцільніше запровадити механізм відшкодування (компенсації) шкоди, який передбачав би поєднання індивідуалізації цивільної відповідальності судді з субсидіарною роллю держави, а також включав би елементи страхування з можливістю судді отримати винагороду у разі бездоганного виконання своїх обов'язків. На нашу думку, саме в такий спосіб особа здобуде ефективну можливість отримати відшкодування (компенсацію), суддя буде зацікавлений не допускати порушень, і водночас

такий механізм не загрожуватиме незалежності судді. Детальніше цей механізм буде розкрито у наступних наукових публікаціях автора статті.

Відповідно до ст. 170 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [16] держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. В деліктних правовідносинах зобов'язання держави виконує Державна казначейська служба України, яка відповідно до покладених на неї завдань здійснює безспірне списання коштів державного бюджету та місцевих бюджетів на підставі рішення суду [17]. Хоча підходи судової практики України щодо цього питання є неоднорідними. Так, у мотивувальній частині одного із рішень суд зазначив: «...за шкоду, завдану неправомірними діями працівниками міліції, слідства та прокуратури, нести відповідальність держава в особі Державного казначейства не повинна, позов слід пред'явити до належного відповідача» [18]. Припускаємо, що в цьому випадку суд керувався положенням п. 10-1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [19], відповідно до якого при вирішенні спору про відшкодування моральної шкоди, заподіяної громадянину незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, його посадовими або службовими особами, судам слід виходити з того, що зазначений орган має бути відповідачем у такій справі, якщо це передбачено відповідним законом (наприклад, ч. 13 ст. 5 Закону України «Про міліцію» [20], ч. 8 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [21] тощо). Якщо ж відповідним законом чи іншим нормативним актом це не передбачено або в ньому зазначено, що шкода відшкодовується державою (за рахунок держави), то поряд із відповідним державним органом суд має притягнути як відповідача відповідний орган Державного казначейства України. Так, у рішеннях деяких судів України вказано: «... Державна казначейська служба України не є самостійним відповідачем по справах, в яких йдеться про відшкодування завданих моральних страждань, або майнової шкоди, крім випадків, коли така шкода завдана безпосередньо діями посадових

осіб Державної казначейської служби. В усіх інших випадках, відповідачем по справах має виступати той орган, діями посадових осіб якого, завдано таку шкоду, а Державна казначейська служба України по таких справах є або співвідповідачем, або третьою особою на стороні відповідача, оскільки вона є виконавцем судового рішення, та рішення про стягнення відповідних сум за рахунок державного бюджету безпосередньо впливає на права та обов'язки Державної казначейської служби України» [22]. Очевидно, з урахуванням положень чинного законодавства України, перш за все, рішення Конституційного Суду України у справі про відшкодування шкоди державою, ст. ст. 170, 176, 1176 ЦК України [16], ч. 7 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [23], ч. 2 ст. 30, ч. 4 ст. 38 ЦПК України [24], а також існуючих правозастосовних підходів, у випадку судового розгляду справ про відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої органами судової влади, саме держава в особі Державної казначейської служби України повинна виступати в якості відповідача, оскільки в особі цього органу державної влади зі статусом юридичної особи публічного права держава виступає суб'єктом зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) шкоди та бере участь у процесуальних відносинах, що виникають у процесі виконання таких зобов'язань. У зв'язку із цим деякі науковці [25] вважають, що держава Україна як суб'єкт публічного права (ч. 2 ст. 2 ЦК України [16]) продовжує перебувати в якості суб'єкта *sui generis* не лише цивільного матеріального, але й цивільного процесуального права. У цивільних процесуальних правовідносинах участь держави має характер юридичної фікції (хоча така участь й передбачена у ч. 2 ст. 30 ЦПК України [24]), адже держава не є самодостатнім суб'єктом таких правовідносин, оскільки виступає у них в особі уповноважених органів державної влади, які й набувають статусу сторони процесу (держава фактично втрачає такий статус і виступає стороною процесу лише номінально). Однак, з цього питання у правовій доктрині існує і протилежна точка зору [26], зокрема, обґрунтовується твердження про особливий інститут процесуального представництва держави: виступаючи стороною у цивільній справі, держава є носієм цивільних

процесуальних прав та обов'язків, у той час як виразником державного (публічного) інтересу в суді та безпосередніми учасниками відповідних правовідносин виступають уповноважені державою суб'єкти, перш за все, органи державної влади, посадові особи, яким держава делегує свої права та обов'язки, що закріплюються у відповідних нормативно-правових документах. Таку категорію представників держави пропонується називати «офіційними представниками». Також обґрунтовується необхідність запровадження спеціальної правової конструкції, яка б підкреслювала процесуальний статус таких органів як представників держави, а саме: у разі, коли стороною у справі виступає саме держава, а не її окремий орган, доцільно використовувати конструкцію: «держава в особі відповідного органу державної влади». На нашу думку, доцільно підтримати позицію другої групи науковців, адже з урахуванням положень чинного ЦПК України (ст. ст. 30, 38) [24], держава наділена самостійною процесуальною правосуб'єктністю, є самостійним учасником цивільного процесу, і хоча не може безпосередньо брати участь у розгляді справи, проте реалізує свою цивільну процесуальну правосуб'єктність через відповідні органи державної влади, шляхом застосування інституту процесуального представництва.

При цьому, варто наголосити на неоднозначності підходів судів України до вирішення питання про відповідальність Казначейства України як юридичної особи публічного права [17] за зобов'язаннями держави у справах про відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю суду. Так, деякі суди у своїх рішеннях, посилаючись на положення ст. 176 ЦК України [16], за якою юридичні особи, створені державою, не відповідають за зобов'язаннями держави, зазначають, що Державна казначейська служба України не може виступати належним відповідачем (співвідповідачем) у даній категорії справ та відмовляють у задоволенні позовних вимог [27]. Інші суди займають протилежну позицію при вирішенні цього питання [28], керуючись, очевидно, положеннями п. 39 Інформаційного листа Вищого господарського суду України від

07.04.2008 р. № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» [29] та згаданого вище п. 10-1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 [19], а також п. 7 Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 13.08.2008 р. № 01-8/482 «Про деякі питання застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у першому півріччі 2008 року» [30], відповідно до якого «... участь органів Державного казначейства України як іншого відповідача є ознакою, притаманною для всіх спорів про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органів державної влади».

Проаналізувавши названі підходи судової практики, вважаємо, що слід погодитися із першою позицією, адже праву України невідомі концепції «instrumentality of the State» [31] та «government organization» (застосовується у практиці Європейського Суду з прав людини) [32], і в законодавстві передбачено загальне правило роздільної відповідальності за зобов'язаннями держави і створених нею юридичних осіб (ст. 176 ЦК України [16]), тому саме держава виступатиме суб'єктом зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) шкоди, завданої органами судової влади, та братиме участь у процесуальних правовідносинах як сторона процесу, в особі Казначейства України як органу державної влади зі статусом юридичної особи публічного права, у відповідності до його компетенції. Крім того, підтримуємо позицію тих дослідників [8, с. 8, 17], котрі пропонують обов'язково залучати до розгляду справ про відшкодування (компенсацію) шкоди, заподіяної органами судової влади, в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача, безпосередніх заподіювачів такої шкоди (суддю, суддів), у випадку встановлення в їх діях, які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. В разі завдання шкоди особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення суду, також доцільно було б залучати до розгляду справ про відшкодування (компенсацію) такої

шкоди, в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача, безпосередніх заподіювачів цієї шкоди (суддю, суддів), із обов'язковим постановленням окремої ухвали суду під час розгляду цих справ у порядку, встановленому ст. 211 ЦПК України [24].

Висновки. Однією з особливостей зобов'язань із відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної органами судової влади, є відмінність безпосередніх заподіювачів шкоди (суди, судді) від суб'єктів зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) цієї шкоди (держава). В сучасних умовах саме держава повинна виступати суб'єктом зобов'язань по відшкодуванню (компенсації) шкоди, завданої органами судової влади, та брати участь у процесуальних правовідносинах як сторона процесу, в особі Державної казначейської служби України як органу державної влади зі статусом юридичної особи публічного права, у відповідності до його компетенції. Крім того, необхідно обов'язково залучати до розгляду справ про відшкодування (компенсацію) шкоди, заподіяної органами судової влади, в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача, безпосередніх заподіювачів такої шкоди (суддю, суддів), у випадку встановлення в їх діях, які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. В разі завдання шкоди особі внаслідок інших неправомірних рішення, дії або бездіяльності суду, також доцільно залучати до розгляду справ про відшкодування (компенсацію) такої шкоди, в якості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідача, безпосередніх заподіювачів цієї шкоди (суддю, суддів), із обов'язковим постановленням окремої ухвали суду під час розгляду цих справ у порядку, встановленому ст. 211 ЦПК України. У зв'язку з усім зазначеним слід передбачити у відповідній главі ЦПК особливості участі держави як сторони у цивільному процесі, та її процесуального представництва уповноваженими органами державної влади.

При цьому, з точки зору практичної ефективності та дієвості, в Україні доцільніше запровадити механізм відшкодування

(компенсації) шкоди, який передбачав би поєднання індивідуалізації цивільної відповідальності судді з субсидіарною роллю держави, а також включав би елементи страхування з можливістю судді отримати винагороду у разі бездоганного виконання своїх обов'язків. Саме в такий спосіб особа здобуде

ефективну можливість отримати відшкодування (компенсацію), суддя буде зацікавлений не допускати порушень, і водночас такий механізм не загрожуватиме незалежності судді. Детальніше цей механізм буде розкрито у наступних наукових публікаціях автора статті.

Список використаних джерел:

1. Отраднава, О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. / О.О. Отраднава. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 240 С.
2. Галушка Ю.І. Відшкодування шкоди, завданої рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання і досудового слідства за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Галушка Юлія Ілаківна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 16 с.
3. Михайловская И. Б. Суды и судьи: независимость и управляемость / И. Б. Михайловская. - М. : «Проспект», 2010. – 128 с.
4. Кун, А.П. Специальные условия возмещения вреда, причиненного гражданину актами власти / А.П. Кун // Правоведение. – 1986. – № 2. – С. 41-46.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень ст. 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» та ст. 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» (справа про відшкодування шкоди державою) від 3 жовтня 2001 р. № 12-рп/2001 [Електронний документ] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-01>
7. Жила О. В. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями, чи бездіяльністю службових осіб органів державної податкової служби України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Жила Олександр Владиславович ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2009. – 19 с.
8. Протас І. Б. Проблеми судового захисту прав і інтересів громадян у зв'язку з заподіянням їм шкоди незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Протас Ігор Борисович ; Ун-т внутр. справ. – Х., 2000. – 20 с.
9. Яновицька Г. Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих громадян : монографія / Г. Б. Яновицька. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 160 с.
10. Ніжинська І. С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ніжинська Ірина Сергіївна ; НАН України Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького – К., 2003. – 16 с.
11. Layne Daniel, Compensation for Miscarriage of Justice. Internet Journal of Criminology. 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.internetjournalofcriminology.com/Layne_Compensation_for_Miscarriage_of_Justice.pdf
12. Abstract of doctoral thesis of Radu Iosof «Civil liability of the state for miscarriages of justice». Cluj-Napoca. 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://193.231.20.119/doctorat/teza/fisier/1171>
13. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади / О. Первомайський // Юридична Україна. - № 8. – 2012. – С. 65.
14. Афанасьев С. Ф. О гражданско-правовой ответственности судей / С. Ф. Афанасьев // Российский юридический журнал, 2009. – № 6. – С. 118 - 125.

15. Хоменко М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Хоменко Михайло Михайлович ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2012. – 189 с.

16. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, із змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

17. Про Положення про Державну казначейську службу України : Указ Президента України : від 13.04.2011 р. № 460/2011 // Офіційний вісник Президента України – 2011. – № 12 – Ст. 626.

18. Рішення Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області у справі № 2-1206/11 від 02.11.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19233764>.

19. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>

20. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

21. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22 – Ст. 303.

22. Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах апеляційного суду Хмельницької області у справі № 2218/14276/2012 від 22.11.2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27826156>

23. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України – 2010. – № 41, / № 41-42; № 43; № 44-45. – Ст. 529.

24. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-42 – Ст. 492.

25. Ніколаєв І. С. Держава Україна як суб'єкт міжнародного приватного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ігор Станіславович Ніколаєв ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого – Х., 2006. – 20 с.

26. Чучков О. Участь держави у цивільному процесі в Україні / О. Чучков, Н. Чучкова // Юридична Україна. – 2012. – № 1. – С. 82-84.

27. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 686/5605/13-ц від 08.08.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33852673>.

28. Див., наприклад: рішення Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області у справі № 2-1319/11 від 02.11.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19523722>.

29. Інформаційний лист Вишого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07.04.2008 р. № 01-8/211. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08.

30. Інформаційний лист Вишого господарського суду України «Про деякі питання застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у першому півріччі 2008 року» від 13.08.2008 р. № 01-8/482. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_482600-08.

31. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 214 с.

32. Сабодаш Р. Б. Очерк о юридических лицах публичного права: некоторые теоретико-практические проблемы / Р. Б. Сабодаш // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 3 / под ред. Р.А. Майданика. – К. : Алерта; КНТ ; Центр учебной литературы, 2010. – С. 179-204.